

О. М. Крайняк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЛОВОТВІРНІ МОДЕЛІ МАРКОВАНОГО ЕЛЛІПСА

Вивчено шляхи формального розвитку складних та еліптичних іменників у сучасній німецькій мові; розглянуто словотвірні моделі композитів, від яких утворюються марковані еліпси; проаналізовано різноманітні типи класифікацій складних слів; зіставлено визначення терміна «словотвірна модель» у працях багатьох мовознавців та запропоновано авторську думку відносно значення цього терміна.

Ключові слова: маркована еліптична одиниця, елімінація, композит, словотвірна модель.

Крайняк О. Н., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. **СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ МАРКИРОВАННОГО ЭЛЛИПСА**

Изучены пути формального развития сложных и эллиптических имен существительных в современном немецком языке; рассмотрены словообразовательные модели композитов, от которых образуются маркированные эллипсы; проанализированы различные типы классификации сложных слов; сопоставлены определения термина «словообразовательная модель» в работах многих лингвистов и предложено авторское понимание значения этого термина.

Ключевые слова: маркированные эллиптические единицы, элиминация, композит, словообразовательная модель.

Kraunyak O. M., Oles Honchar Dnipropetrovsk national university. **WORD-FORMATIVE MODELS OF THE MARKED ELLIPSE**

The article deals with the study of elliptic nouns structural development in the modern German language. Word-formative models of the marked ellipses are investigated; different types of classifications of compound word are analysed.

For the condition state of compound nouns in German, a large number of word-formation models is typical. Despite the important role of word-formation modeling in linguistics there is no single standard understanding of the term «word-formation model».

The aim of our research is to study the structural development of compound words and elliptical nouns. Elliptic noun means a simple word formed from a composite one by elimination of denotatum and semantically coincides with at least one of lexical-semantic variants of forming composite. Defining the meaning of "derivational model", we needed to install, based on the classification of different kinds of compound words which composite can form as a basis for the formation of lexical ellipses. In the study, we have found that the formation of elliptic nouns can include compound words coupling element and without difficult words (complete and incomplete compound words), connecting element attributive nouns and compound words.

Key words: marked elliptic nouns, elimination, composite, word-formative model.

Для сучасного стану словотвірної категорії складних іменників та похідних еліптичних іменників у німецькій мові характерне виникнення цілого ряду моделей. Безпосередньою передумовою й причиною цього процесу є зростання продуктивності таких моделей. Незважаючи на винятково важливу роль моделювання у вивченні питань словотворення, словотвірної структури похідних, словотвірної системи мови в цілому, у лінгвістиці немає єдиного, загальноприйнятого розуміння терміна «словотвірна модель». Немає, зокрема, бажаної єдності думок щодо питання про конкретні ознаки, які визначають словотвірну модель, отже, не може бути мови про якість загальноприйняте розуміння обсягу цього поняття.

Мета нашого дослідження полягає у вивченні формального розвитку складних іменників у сучасній німецькій мові, а також у розгляді словотвірних та структурних співвідношень композитів та утворених на їх основі еліптичних одиниць. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких основних **завдань**: 1) визначити значення терміна «словотвірна модель»; 2) описати структуру субстантивних композитів, від яких утворені еліптичні іменники; 3) виділити структурно-семантичні межі утворення еліптичних одиниць і регулярність моделі еліпса; 4) установити словотвірну модель для утворення еліптичних іменників.

Словотворення як один із центральних феноменів німецької мови досліджували багато вчених [1–3; 5–9]. Значну увагу вони приділяли словоскладанню, вивчаючи семантичні та словотвірні моделі складних слів, прагматичні та синтагматичні відношення всередині складних конструкцій.

Нові лексеми створюються в кожній мові за певними правилами, існуючими зразками, історично сталими схемами, або моделями. Словотвірна модель розглядається лінгвістами як одне із центральних понять словотвору [1, с. 97]. Вивчення словотвірної структури похідних слів – це насамперед визначення їх словотвірних моделей, розподіл слів за моделями, тобто моделювання системи похідних певної мови.

Багатозначність терміна «модель» утруднює користування цим терміном у процесі вивчення мовного матеріалу на будь-якому рівні, у тому числі й на рівні словотвору, вивчення словотвірної структури похідних слів.

З огляду на те, що однією з основних особливостей наукових термінів є їх вмотивованість, під час визначення поняття, позначуваного терміном «словотвірна модель», доцільно виходити із загального розуміння значення слова «модель».

У Лінгвістичному енциклопедичному словнику наявне таке трактування цього терміна: модель (фр. *modele*, від лат. *modulus* – ‘міра’) у мовознавстві – штучно створена лінгвістом реальна або уявна побудова, що відтворює, імітує своїм поводженням (звичайно в спрощеному вигляді) поводження якої-небудь іншої («справжньої») будови (оригіналу) з лінгвістичними цілями [4, с. 304].

У працях багатьох мовознавців терміном «модель» звичайно позначається зразок, форма, схема, постійна (стабільна) структура, абстрактна конструкція й т. ін., за якою створюються нові або вже існуючі одиниці мови – слова, словосполучення, речення тощо.

Під словотвірною моделлю розуміють, відповідно, загальну формулу, схему побудови похідних лексичних одиниць, що визначає структуру похідних слів або служить зразком для створення нових слів [5, с. 60]. При цьому враховуються насамперед зовнішні, формальні, матеріально виражені ознаки похідних слів.

Так, на думку О. А. Земської, словотвірна модель характеризує конкретні морфологічні особливості утворення слів того або іншого словотвірного типу [2, с. 11]. Щодо цього досить чітко й виразно висловлюються О. А. Габінська й М. С. Малієва, які словотвірну модель визначають як «ідеальну структуру, що є адекватним відбиттям лише частини словотвірного процесу, що існує на базі розчленованого опису й виконує функцію зразка при формуванні лексичних одиниць лише в плані їхнього вираження» [1, с. 102].

Ми, слідом за М. Д. Степановою і В. Фляйшером, під **словотвірною моделлю** розуміємо морфологічно й семантично зумовлену структурну схему, за якою можуть бути утворені серії словотвірних конструкцій з однаковою структурою [9, с. 79].

М. Д. Степанова, виділяючи словотвірні моделі в німецькій мові, виходить із наявності в мові кореневих і некореневих основ, останні розподіляються за моделями відповідно до головних способів словотворення. У підсумку можуть бути

виділені 13 моделей першого ступеня, відповідно до тринадцяти головних типів основ:

1) модель кореневої основи, наприклад, *klug, schön, lustig*;

2) 8 моделей похідних основ (безафіксно-похідна – пор.: *der Ruf* ← *rufen*; префіксальна – пор.: *Urwald* ← *Wald*; суфіксальна – пор.: *Lehrer* ← *lehren*; префіксально-суфіксальна – пор.: *Geklatsche* ← *klatschen*; кожній із цих моделей основ без внутрішньої флексії відповідає модель зі зміною кореня (пор.: *Trieb* ← *treiben*, *Geholz* ← *Holz*, *Gärtner* ← *Garten*, *Gebirge* ← *Berg*);

3) модель означального словоскладання (*dunkelblau; Erdbeere*);

4) модель інших типів словоскладання (*taubstumm; bergab*);

5) 2 моделі із залишковими елементами (у разі виділення первинної основи, наприклад, *Brombeere*; і під час виділення афікса, наприклад, *beginnen*).

У всіх випадках мова йде про членування основи на максимальні відрізки (первинна основа й афікс або максимально видільні первинні основи); ці відрізки можуть членуватися й далі відповідно до своєї власної моделі, що не позначається на словотворчій моделі слова в цілому. Наприклад, *Flächenmessung* членується на *fläche(n)* і на *-messung* (модель означального словоскладання); *fläche* на *flach-* і суфікс *e*; *-messung* на *mess-* (основа дієслова *messen*) і суфікс *-ung*.

Принципи виділення моделей другого ступеня варіюються залежно від характеру моделі першого ступеня. Так, моделі безафіксального словотворення діляться на дві моделі другого ступеня залежно від того, чи відповідає похідна основа основі або граматичній формі іншого слова (пор., *der Ruf, das Rufen* і дієслово *rufen*).

Моделі афіксального словотворення членуються на моделі другого ступеня за конкретними афіксами; моделі словоскладання – за характером поєднання між собою первинних основ (повноскладні, неповноскладні поєднання й зрушення). При цьому у всіх випадках моделі другого ступеня поєднуються в ряди відповідно до морфологічної належності слова (іменники, дієслова й т. д.) і одночасно можуть розпадатися на варіанти залежно від морфологічної належності первинних основ. В окремих випадках можливе виділення особливих мікрополів, наприклад, модель складноскорочених слів (структури, проміжні між складними й кореневими), модель складнопохідних слів (усередині відповідних моделей словотворення), модель означального складного слова із часто повторюваним першим або другим компонентом [8, с. 5–6].

У процесі утворення еліптичної одиниці вихідною вважається модель словоскладання, саме вона є передумовою створення лексичного еліпса. За допомогою скорочення одного з компонентів складного слова, буде то означальний компонент або означуване, утворюються еліптичні одиниці. Тому насамперед необхідно з'ясувати, чи від кожного складного слова можливе утворення лексичного еліпса. Кожне складне слово має складену лексичну основу, в якій виділяється не менше ніж два корені. Найпростішим випадком варто вважати безпосереднє додавання основ різних частин мови, наприклад, *Jungarbeiter, Schreibtisch, Nebenzimmer, Kirschrot* і т. д. У цьому випадку мова йде про основоскладання. Моделлю створення серії таких складних слів є $K1 + K2$. У нашому випадку розглядаються моделі композитиву, у складі яких наявні іменники. Менш яскраву морфологічну структуру мають, на думку М. Д. Степанової і І. І. Чернишової, складні слова з так званими сполучними елементами (*Bindeelemente*), що пов'язують перший елемент із другим, порівняймо: *Tageslicht, Kinderarzt, Lieblingsbuch, Schwanenhals, Tagebuch, menschenleer* і т. д. [10, с. 104–105].

Сполучні елементи здебільшого збігаються із флексіями родового відмінка або із суфіксами множини відповідних опорних іменників, однак не завжди не-

суть відповідне семантичне навантаження. Так, сполучний елемент *-en* у ряді випадків являє собою релікт відмінювання відповідних іменників, втрачений сьогодні (пор.: *der Sonnenstrahl* і Nom. *die*, Gen. *der Sonne*; *der Schwanenhals* і Nom. *der Schwan*, Gen. *des Schwanes* і т. ін.). Особливим випадком вважається вживання сполучного елемента *-s-* після основ іменників жіночого роду, наприклад, *Liebedienst*, *Eliktrizitätswerk*, *Geburtstag* і ін. У цьому типі складних слів у німецькій лінгвістичній літературі сполучний елемент «s» іноді називають «неорганічним «s» («unorganisches «s») [Там само, с. 105].

Часто сполучний елемент вживається після складеної основи або після основи, яка закінчується на суфікс, що несе другорядний (або головний) наголос, пор.: *Wirt, schafsts, jahre; Eliktrizi'täts, werk; seh'n, suchtsvoll* і т. ін. Але в більшості випадків уживання сполучного елемента закріплюється мовною традицією, без якихось відчутних зараз причин.

Словотвірну модель складних слів зі сполучним елементом можна подати в такий спосіб: K1 + Bindeelement + K2.

Складні слова сучасної німецької мови поділяють на групи на основі різних принципів, а саме: 1) виходячи з відношень між компонентами (семантико-синтаксична класифікація); 2) виходячи зі структури складних слів, тобто морфолого-синтаксичного оформлення як слів у цілому, так і їх компонентів (структурна класифікація); 3) виходячи з належності складних слів до різних категорій частин мови (морфологічна класифікація) [12].

Згідно зі структурно-генетичною класифікацією до уваги береться, по-перше, генезис моделей складних іменників, по-друге, структура їх компонентів. Із цього погляду розрізняють, починаючи з Я. Грімма: а) повноскладені сполучення (*eigentliche Zusammensetzungen*); б) неповноскладені сполучення (*uneigentliche Zusammensetzungen*); в) зрушення (*Zusammenrückungen*) [11].

Неповноскладеними композитами вважаються такі складні слова, перший компонент яких з'єднується із другим за допомогою сполучного компонента: *-(e)s-* (*Liebeskummer, Kriegsleiden, Erholungsheim*; *-(e)n-* (*Freudentränen, Spatzenhirn, Hirtenknabe*); *-(e)-* (*Gänsebraten, Pferdestall, Gänseblume*) або *-(e)r-* (*Kindergarten, Kinderliebe, Bücherschrank*). Словотвірні моделі цього виду субстантивних композитів K1 + Bindeelement + K2 досить часто піддаються процесу усічення.

У німецькій мові наявні приклади елімінації означуваного неповноскладеного сполучення разом із поєднувальним елементом, наприклад, *Kohle(n)(bürste) → Kohle, Zentrum(s)(partei) → Zentrum, Bedienung(s)(geld) → Bedienung, Eintritt(s)(geld) → Eintritt, Vertrieb(s)(abteilung) → Vertrieb, Beschleunigung(s)(vermögen) → Beschleunigung*. У результаті скорочення еліптична одиниця набуває форми симплекса, сполучний елемент при цьому втрачається.

Складні іменники, перший компонент яких поєднаний з другим без сполучного елемента, є повноскладеними композитами, наприклад, *Land/haus, Schreib/tisch, Zart/gefühl*. Створене за моделлю K1 + K2 повноскладене сполучення в разі усічення означуваного легко розкладається на вихідні прості слова. Наприклад, *Wachtelhund → Wachtel + Hund, Latenzzeit → Latenz + Zeit, Pelzkragen → Pelz + Kragen, Eintopfgericht → Eintopf + Gericht, Benefizvorstellung → Benefiz + Vorstellung, Treffpunkt → Treff + Punkt, Ablösesumme → Ablöse + Summe, Indianerkrapfen → Indianer + Krapfen, Froschgeschwulst → Frosch + Geschwulst, Kranzkuchen → Kranz + Kuchen* і т. д. Словотвірну модель еліптичних одиниць можна виразити як K1 + K2 = K1.

Зрушення відрізняються від повноскладених і неповноскладених з'єднань тим, що їх компоненти оформлені так само, як компоненти словосполучення (або речення) відповідно до чинних морфолого-синтаксичних норм мови. Однак, на

відміну від словосполучень, вони об'єднані загальним наголосом, що централізує, і мають єдину словотвірну основу. Наприклад, *Elsaß-Lothringen* (географічна назва) – пор.: *Elsaß und Lothringen*; *Blindekuh* (гра) – пор.: *(eine) blinde Kuh*; *das Rührmichnichtan* (рослина) – пор.: *Rühr mich nicht an!* і т. ін. Ці словотвірні конструкції не можуть трансформуватися в еліптичну одиницю через порушення семантичної й понятійної цілісності композита. Значення вільних словосполучень, які складаються в цьому випадку з компонентів складного слова, не синонімічні й тим більше не тотожні семантиці зрушення.

Від структурно-генетичної класифікації принципово відрізняється класифікація за типом синтаксико-семантичного зв'язку між компонентами складного слова. Відповідно до цієї класифікації виділяються:

- 1) означальні складні іменники (*Bestimmungszusammensetzungen*);
- 2) сурядні складні іменники (*kopulative Zusammensetzungen*);
- 3) слова-речення або імперативні імена (*Satz- oder Imperativnamen*) [1].

Компоненти означальних складних іменників пов'язані між собою відношенням підпорядкування: перший компонент визначає, конкретизує другий, наприклад, *Landhaus* <das Haus in ländlicher Umgebung>, *Schreibtisch* <Möbelstück zum Schreiben>, *Schwarzbrot* <Brot, das aus Roggenmehl gebacken ist>, *Zweikampf* <Kampf zwischen zwei Menschen>, *Selbsthilfe* <Hilfe, die man sich selbst leistet>, *Tageslicht* <Licht am Tage>. Такий вид складних іменників подібний до повноскладених іменників (виходячи зі структурно-генетичної класифікації). Тому утворення еліпса означуваного в цьому випадку є можливим, наприклад, *Postauto* – *Post*; *Pudelmütze* – *Pudel*; *Süßlikör* – *Süß*; *Sägewerk* – *Säge*; *Selterswasser* – *Selters*.

Сурядні складні іменники складаються з компонентів, пов'язаних між собою сурядним зв'язком, жоден з них не визначає іншого: *Elsaß-Lothringen*; *Osterreich-Ungarn*; *Schleswig-Holstein*; *zweiundzwanzig*. У таких синтаксичних конструкціях не зберігається спільність змісту у разі розкладання композита на відповідні прості слова. Тоді як у разі утворення лексичного еліпса має місце збіг хоча б одного з лексико-семантичних варіантів значення композита й симплекса. Відповідно тут немає підстав для створення еліптичної одиниці.

Слова-речення являють собою немов застигли наказові й інші речення, оформлені за правилами синтаксису сучасної німецької мови. Наприклад: *Rühr-mich-nicht-an*; *der Spring- ins Feld*; *das Steh-auf-männchen*.

Кожний із цих типів характеризується певним морфологічним характером компонентів. Так, останнім компонентом означального іменника є іменник, перший же може належати до будь-якого граматичного класу. Обов'язковою складовою частиною слова-речення є дієслово в наказовій формі; основні компоненти належать до того або іншого граматичного класу залежно від кожного окремого випадку. Такий тип лексико-синтаксичної конструкції не підлягає трансформації в лексичний еліпс через тісний семантичний і граматичний взаємозв'язок його складових частин.

Зрощення (*Zusammenbildung*) являє собою результат взаємодії двох словотворчих процесів – словоскладання й суфіксації. Своєрідність зрощення полягає в тому, що воно перетворює словосполучення, не змінюючи форми останнього, на єдину твірну основу, доповнюючи його при цьому суфіксацією. До зрощень належать такі слова, як: *die Inbetriebsetzung*, *die Gesetzgebung*, *der Besserwisser*, *der Frühaufsteher*, *der Fremdsprachler*, *überseeisch*, *rotbackig* і т. д.

На зрощення може перетворюватися синтаксична група, де відбувається розкладання словосполучення на окремі слова (*früh aufstehen*, *besser wissen*), іменник із прийменником (*über See*), а також стале словосполучення (*in Betrieb setzen*). Зрощення легко може бути розділене на складові частини, з яких перша

конкретизує другу, однак друга частина не може вживатися як самостійна лексична одиниця (*-gebung*, *-setzung* і т. ін.). Саме ця обставина і є причиною, за якою таке сполучення в результаті усічення другого компонента складного слова не може бути еліпсом означуваного.

Складноскорочені слова (абревіатури) утворюються шляхом скорочення складних слів або сталих словосполучень, наприклад: *TSV* – *technische Sicherheitsvorschriften* ‘правила технічної безпеки’; *RDA* – *Rangdienstalter* ‘строк вислуги років у військовому званні’; *NOK* – *Nationales Olympisches Komitee* ‘Національний олімпійський комітет’; *Spital* – *Hospital* ‘шпиталь’; *Labor* – *Laboratorium* ‘лабораторія’.

Це відбувається в результаті скорочення назв початкових букв, початкових звуків або складів компонентів складних слів. Цей спосіб словотворення тісно пов'язаний зі словосполученням, але відрізняється від нього тим, що за його допомогою створюються не складні слова, а нові кореневі слова. Провідною дією у процесі створення абревіатур і еліптичних одиниць є процес скорочення. У складноскорочених слів опускаються всі частини простих слів, що входять до складу композита, крім першої букви, а в еліптичних одиниць – означальний компонент або означуване складного слова.

Повноскладені сполучення (означальні складні слова) утворюються за моделлю $K1 + K2$ і можуть також лежати в основі створення еліптичних одиниць. Наприклад: *Handschrift* → *Hand*; *Dieselmotor* → *Diesel*; *Diskontsatz* → *Diskont*; *Trameseide* → *Trame*; *Freskogemälde* → *Fresko*; *Manilatabak* → *Manila*; *Galvanoklische* → *Galvano*; *Gipsverband* → *Gips*, *Gummiband* → *Gummi*; *Filmwerk* → *Film* і т. д. Неповноскладені іменники утворюються за моделлю $K1 + \text{Bindeelement} + K2$, наприклад, *Bundeswehr* → *Bund*; *Eintrittsgeld* → *Eintritt*; *Bedienungsgeld* → *Bedienung*; *Kohlenbürste* → *Kohle*; *Pflaumenbaum* → *Pflaume*; *Bedienungsgeld* → *Bedienung*.

У ході проведення нами дослідження структурних особливостей складних слів у німецькій мові було встановлено, що у створенні лексичних еліпсів можуть брати участь неповноскладені й повноскладені сполучення та означальні складні слова. Моделлю створення субстантивних композитів є $K1 + K2$. Скорочення складних слів відбувається за моделлю $K1 + (\text{Bindeelement} + K2) = K1$.

Бібліографічні посилання

1. **Габинская О. А.** К проблеме словообразовательной модели / О. А. Габинская, М. С. Малиева // Уч. зап. Курского гос. педин-та. – Орёл, 1968. – Вып. 41. – С. 41–42.
2. **Земская Е. А.** Понятие производности, оформленности и членности основ / Е. А. Земская // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966. – С. 3–12.
3. **Калиущенко В. Д.** Типология отымённых глаголов : учеб. пособие / В. Д. Калиущенко. – К. : УМК ВО, 1988. – 91 с.
4. **Лингвистический энциклопедический словарь** / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
5. **Немченко В. Н.** О понятии словообразовательной модели / В. Н. Немченко // Лексика. Терминология. Стили : межвуз. науч. сб. – Горький, 1973. – Вып. 1. – С. 58–67.
6. **Павлов В. М.** Понятие лексемы и проблема отношений синтаксиса и словообразования / В. М. Павлов. – Ленинград : Наука, 1985. – 264 с.
7. **Сахарчук Л. И.** Методологические проблемы словообразовательного анализа (Семантика производного глагола в немецком языке) / Л. И. Сахарчук. – К. : Вища шк., 1987. – 130 с.
8. **Степанова М. Д.** Грамматическое моделирование / М. Д. Степанова // Иностр. яз. в шк. – 1963. – № 3. – С. 3–9.

9. **Степанова М. Д.** Теоретические основы словообразования в немецком языке / М. Д. Степанова, В. Фляйшер. – М. : Высш. шк., 1984. – 264 с.
10. **Степанова М. Д.** Лексикология современного немецкого языка / М. Д. Степанова, И. И. Чернышёва. – М. : Высш. шк., 1962. – 309 с.
11. **Grimm J.** Deutsche Grammatik / Jacob Grimm. Neuer vermehrter Abdruck. Besorgt durch W. Scherer. – Berlin, 1878. – Т. 2. – S. 385–991.
12. **Paul H.** Deutsche Grammatik. Wortbildungslehre. – [3. Aufl.]. – Halle (Saale) : Veb Max Niemeyer Verlag, 1957. – Bd 5. – 142 s.

Надійшла до редколегії 17.02.14